

А.Санченко

ВПЛИВ ПРОЦЕСУ УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Ставши незалежною країною, Україна віч-на-віч опинилася перед низкою проблем, які визначають її пріоритетні напрями розвитку, характер та структуру суперечностей, від розв'язання яких залежить доля самої української державності. З багатьох причин, як історичних, так і національно-політичних, державотворчий процес в Україні і надалі посідає одне з чільних місць в ідеологічних доктринах владних еліт, незалежно від того, до якої орієнтації вони б не належали. Таке саме місце він посідає і у політичній практиці та суспільній свідомості українського народу.

Особливо актуальною у нових історичних умовах, що склалися з проголошенням незалежності, є проблема утвердження національної ідентичності. У чому ж полягає природа проблеми та які шляхи її вирішення — це питання, яке і потрібно з'ясувати у даному дослідженні. Серед проблем, які постійно виникають у процесі державотворення в Україні, однією з найважливіших є проблема самоідентифікації українського народу як єдиної нації зі своїм історичним минулим, традиціями, єдиною та неподільною територією.

Про актуальність цієї теми у державотворчому процесі свідчить і той факт, що під час виборів народ розділився на російськомовних та україномовних, також відбувся і регіональний поділ країни, відповідно, на Схід та Захід. Етнонаціональні аспекти державотворчого процесу характеризують не лише стан і рівень міжнаціональних відносин в Україні. Їх природа і діапазон значно ширші, вони охоплюють інтереси і міждержавних відносин, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс правових, політичних та силових питань.

У науковій літературі популярною є думка про те, що Україна є поліетнічною країною. Проте тенденції, що окреслилися за ос-

танні десятиліття, свідчать не стільки про поліетнічність, скільки про етнолінгвістичний дуалізм України, що склався історично, насамперед, під впливом тієї обставини, що український етнос перебував у дисперсному стані, розколотий та розпорошений сусідніми державами. Отже, слід враховувати, що проблема національної ідентичності пересікається з мовною проблемою.

Питання національної ідентичності досліджує Л.Нагорна, Н.Костенко, О.Майборода, М.Шульга, В.Іщук, І.Прибиткова та інші історики, соціологи, політологи. Також продовжують розвивати проблему і вчені діаспори та зарубіжних країн, зокрема М.Перессіні, Е.Сміт, С.Бураго та ін.

Метою статті є дослідити еволюцію процесу утвердження національної ідентичності та дати характеристику сучасного стану проблеми. Потрібно з'ясувати, які є перспективи вирішення цього питання. Необхідність чіткого окреслення ідентифікаційного простору в Україні диктується і пізнавальним, і, особливо, практичними завданнями.

Для розгляду питання національної ідентичності потрібно з'ясувати, що ж таке ця ідентичність. Отже, це спільні уявлення, що виникають через усвідомлення спільної історії, культури, традицій, місця походження (території), державності та уявлень, які поділяються членами певної групи людей (етносу, нації), формуються у процесі взаємодії з іншими народами та мають три рівні:

- Рівень групової самосвідомості;
- Власне етнічна або національна ідентичність;
- Тенденція в етноконфліктних ситуаціях¹.

Доля українського народу склалася так, що самовизначатися йому впродовж століть доводилося у підневільному стані. Етногенез українства відбувався саме тоді, коли монгольська навала поставила під загрозу його існування. Саме в той час, коли у державах Європи складалися самоврядні форми міської організації, виникали перші університети, південь Русі перебував у стані стагнації і пошуку сильних покровителів. Спадщина колишньої держави дісталася Великому князівству Литовському та Польщі. У першому руське начало виявилось сильнішим за литовське і традиційний уклад життя не зазнав значних змін. Цивілізаційна належність Польщі до Заходу, особливості політичного устрою і особливо експансіоністська політична доктрина створювали напружену обстановку, в якій український національний ідеал набував визвольного характеру.

Національна революція середини XVII ст. зруйнувала систему, на якій ґрунтувалася залежність України від Польщі. Але до самостійного державного існування Україна була не готова — не в останню чергу тому, що вже кілька поколінь національної еліти виросло в умовах потужного культурно-релігійного тиску, спольщувалося або жило з усвідомленням власної ущербності й політичної підпорядкованості. З огляду на такі умови доводилося дивуватися не тому, що державницька ідея з'явилася в Україні лише в середині XVII ст., а тому, що вона взагалі з'явилася і досить голосно заявила про себе. Однак у зіткненні з російською ідеєю, що мала виразну агресивну, територіальну динаміку, українська державницька ідея програла.

За цих умов і виник феномен розколотості суспільства, відчуття несамодостатності. Проте із здобуттям незалежності стають активнішими пошуки українських істориків, політологів, філософів щодо формування, розвитку та становлення української національної ідеї², а також національної ідентичності.

Випавши після входження до складу Росії із центральноевропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які проявлялися в інституалізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії вплинули на світовідчуття і ціннісні настанови козацько-старшинської еліти, яка прагнула до політичної легітимації, відстоюючи ідеї спочатку адміністративної, а пізніше станової автономії. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, схиляння перед силою. Росії вдавалося досить легко придушувати вільнолюбні прагнення. Тому ідентифікація в українському суспільстві була слабкою. Несамостійність автоматично породжувала модус незавершеності, неостаточності, недосконалості. На цій основі в Україні формувалася своєрідна подвійна ідентичність — явище, яке в побутовому і навколонауковому дискурсі зазвичай вкладається у поняття «малоросійства»³.

«Малоросійство» слід розглядати як прагматичну реакцію пристосування еліти несформованої ще домодерної нації до реалій імперської системи, у складі якої вона опинилася. Компроміс, до якого вона мусила вдатися після десятиріч «Руїни», полягав у відмові від «героїчного» типу поведінки. Політика продовження збройної боротьби за державність в умовах крайнього виснаження і розорення України була б самовбивчою. Новий тип політичної

поведінки являв собою захисну реакцію на тяжкі життєві обставини.

У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була б негативним явищем — нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його третю, політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що процес формування двокультурної ідентичності почався в часи, коли етнічні стереотипи не були, та й не могли бути міцно закорінені у свідомість елітних прошарків, не кажучи вже про широкі верстви населення. В ідентифікаційній ієрархії у них на першому плані стояли відносини з монархом, на другому — релігійні уподобання і десь далеко позаду — усвідомлення племінної належності.

Із здобуттям незалежності Україна опинилася перед проблемою самовизначення — у політичному, економічному, культурному аспектах. Йшлося про шляхи модернізації, геополітичну стратегію, мовно-культурну політику і, звичайно, про ідентифікаційні моделі. Давалася взнаки і теоретична нерозробленість проблем самовизначення. Радянські зразки тут були цілковито непридатні, оскільки тепер йшлося про зовсім нову державу. А перебудовна риторика вконець заплутала основоположну для самовизначення і самоідентифікації проблему суверенітету і його різних вимірів — політичних, економічних, екологічних, національно-культурних.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента — етнічних українців. Адже більшість національних меншин, за винятком росіян та білорусів, мають чітке цивілізаційне походження — або європейське, або азійське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Самоідентифікація ґрунтується на відокремленні власного «ми» від «вони». Необхідно мати на увазі і те, що український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Нині на теренах України формується нова національна

ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) належності, то вона може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних матеріальних інтересів і до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні сентименти підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як тепер, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації⁴.

Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти. Національно-етнічна складова самовизначення впливала з необхідності збереження і відродження цінностей етніцизму, впродовж багатьох років викорінюваних тоталітарним режимом. У прийнятій ще в радянських умовах Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) наголос було зроблено на самовизначенні української нації; «здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»⁵ розглядалося як основа державного суверенітету України. Гарантуючи всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, Декларація акцентувала увагу на специфічних завданнях держави, спрямованих на забезпечення «національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»⁶. Водночас йшлося про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Стратегія етнічної мобілізації проглядається у цьому документі досить чітко. Втім, в Акті проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) про право на самовизначення говорилося вже абстрактно, без вказівки на суб'єкт самовизначення⁷.

В українському законодавстві немає ані найменшого присмаку дискримінації громадян за ознакою етнічного походження; у нових паспортах останнє взагалі не фіксується. Завдяки цьому Україна щасливо уникла ускладнень, які супроводили становлення незалежності у багатьох країнах. Націоналізм в Україні хоч і зміцнів, порівняно з останніми роками існування СРСР, але не набрав форм безкомпромісного протистояння іншим системам світобачення.

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й не українцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів. Відмова від радянської спадщини у політичній та ідеологічній сферах супроводилася пристрасним бажанням взяти краще з європейського і північно-американського досвіду, скористатися з зарубіжних інвестицій і на цій основі забезпечити стале економічне зростання. При цьому Україна не висунула ні до кого ніяких територіальних претензій, виразно заявила про готовність позбутися ядерної зброї за умови певних гарантій своєї безпеки з боку світового співтовариства.

Втім, контури проекту державотворення у перші роки незалежності вимальовувалися невиразно. Результати грудневого референдуму 1991 р. свідчили про безумовну підтримку населенням ідеї незалежності України, але про оптимальну державну модель ніхто не мав ані найменшого уявлення. Голосуючи за незалежність, українці, росіяни, представники інших національних меншин голосували, насамперед, за самостійну економічну політику, яка, як тоді уявлялося, швидко забезпечить Україні процвітання й добробут. Моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і викристалізовувалися у процесі переоцінки цінностей і болісних прозрінь, у ході зіткнення полярних підходів новостворених політичних партій⁸.

Треба сказати, що й більшість українських політичних партій формувалася до президентських виборів не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний потенціал країни зосереджений у східному і південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями.

Яким же чином відображається регіональна специфіка у самосвідомості громадян України? Перш за все, в ідентифікаційних

практиках її населення. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважали себе, передусім, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% важливішою була регіональна ідентичність. Ця група опитаних більше бачила себе «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних усе ще ідентифікувала себе з неіснуючою вже державою — Радянським Союзом. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації, насамперед, вважають себе росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати тільки у 2005 році. За даними соціологічного моніторингу, вже 54,6% населення України вважають себе, в першу чергу, громадянами України, інша частина більшою мірою ототожнює себе з містом чи селом проживання (24,6%), з колишнім СРСР (8,1%), з регіоном (6,4%), зі своїм етносом (2,1%), зі світом в цілому (2,5%), з Європою (0,8%).

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені, а здобуття нової гальмувалося протягом усіх років незалежності багатьма обставинами.

Очевидні тенденції відчуження населення України від держави внаслідок того, що її функціонування було дуже далеке від інтересів та потреб її громадян. Не кажучи вже про такі речі, як корупція, хабарництво, бюрократизм і т. ін.

Тому-то в Україні потужно розвивалася ідентичність належності до країни. Мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. За 16 років саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату належності до української держави, української політичної нації «компенсувалася» іншими духовними практиками — психологічними, ментальними. Але якщо

для «внутрішнього споживання» самоствердження людини в очах своїх співгромадян — це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном внаслідок цього (принаймні до «помаранчевої революції») дуже часто українців сприймали як таких собі «інших росіян».

Але не територіальна або горизонтальна консолідація є сьогодні визначальною для подальшого поступу українського соціуму. Це скоріше євразійська, ніж європейська традиція ідентифікації соціуму, бо Азія мислить простором, тоді як Європа — часом. Європеєць відносить себе скоріше до Європи не як до певного простору, а як до деякої епохи, з якою він себе ідентифікує, до культури, в якій він знаходить себе. Тому найбільш перспективний напрям самоідентифікації українського соціуму — від просторових визначень до часових і культурних, тобто до епохи і культури. Інакше кажучи, Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно здійснювати рефлексію й ідентифікацію не стосовно просторових координат, а щодо культурних, ціннісних⁹.

Велика питома вага завдань утвердження державності і самоідентифікації вимагала від владних структур молодій державі вироблення власної стратегії етнонаціонального розвитку і продуманої етнонаціональної, у тому числі, мовної політики. Обрана ними етнотериторіальна модель етнополітики виходила із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським та етнічним принципами. Етнічні пріоритети втілено у назві держави і символіці, у визначенні української мови як державної, у зобов'язанні держави сприяти консолідації та розвиткові української нації, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають поза межами держави.

Громадянський принцип забезпечувався визначенням українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади, а також єдиним громадянством, гарантуванням вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин, зобов'язанням держави сприяти розвиткові їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Закріплювалася недопустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і національного походження, мови, місця проживання тощо.

Отже, Україна обрала шлях формування політичної нації — як поліетнічної, полікультурної спільноти, об'єднаної єдиним

громадянством. Обрала не спонтанно, а після тривалих і болісних суперечок і дискусій. Власне, у такому вигляді її етнонаціональна стратегія викристалізувалася на п'ятому році незалежності, на час прийняття Конституції. Домінуючі до того часу етнополітичні проекти мали присмак етноцентризму.

Таким чином, слід враховувати, що процес визначення національної ідентичності українців розпочався ще за часів Київської Русі, витримав утиски панівних держав, які і давали поштовхи для консолідації етносу та піднімали його на боротьбу за свою самобутність. Проголошення незалежності України у 1991 р. дало можливість кожному українцю визначитися, хто він є такий, а також з'являються і нові терміни політичної мови України, які можна простежити, аналізуючи положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990) та Конституції України (1996 р.) У Декларації з'являються поняття «демократичне суспільство», «правова держава», «національні права», «народовладдя», «територіальне верховенство», «економічна самостійність»; розкривається зміст поняття «суверенітет» як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Вводиться поняття «самовизначення української нації». Свідомі ж громадяни повинні, усвідомивши крайнощі та небезпеки, які постають неминуче на шляху до відродження і розвитку національної культури, спрямувати духовну традицію в річище інноваційних процесів сучасного і майбутнього.

Поняття ідентичності й самоідентифікації є ключовими в соціальному аналізі, незалежно від того, йдеться про особу, групу чи соціум. Найстрашніші хвороби національної психіки походять від браку уявлень про ту нішу, яку займає група чи соціум у розмаїтому світі. А людина втрачає життєві орієнтири, коли випадає із системи, здатної створювати для неї психологічний захист.

Багато мільйонів людей, констатує Е.Тоффлер, розпачливо шукають свою ідентичність. У цих пошуках формується загострене усвідомлення своєї індивідуальності — характерних якостей, що роблять нас унікальними. І наш імідж змінюється в міру того, як ми вимагаємо, щоб нас розглядали і з нами поводитися як із особистостями.

Нація, яка усвідомлює свою індивідуальність, сприймається світом як самодостатня цілісність. І навпаки — якщо суспільство вражене вірусом апатії, а в державі існують розбіжності щодо

власної орієнтаційної налаштованості і пріоритетних цілей, їхній імідж буде негативним. Тому не потрібно соромитися свого походження, цуратися розмовляти рідною мовою, бо світова спільнота прийме нас як повноцінних лише тоді, коли ми станемо справді-таки повноцінною нацією зі своїм власним історичним минулим, самотутнім теперішнім та світлим майбутнім.

¹ *Білик Б.І.* Етнокультурологія. Навч. посіб. / Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2005. — С.37.

² *Дяченко О.В.* Національна ідея в поглядах Олександра Кониського // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць / *О.В.Шляхов* та ін. (відп. ред.); Дніпропетровський національний ун-т. Історичний факультет. — Д. — 2006. — С. 97–101.

³ *Нагорна Л.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 183–185.

⁴ *Майборода О.М.* Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — С. 72–75.

⁵ Декларація про державний суверенітет. Інфодиск. Законодавство України. — К., 2005.

⁶ Там само.

⁷ Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №38. — С. 502.

⁸ *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — С. 150.

⁹ *Степико М.Т.* Консолідація українського суспільства: феномен та чинники // Збірник наукових праць НДІУ. — К., 2006. — С. 105–106.